

HABERMAS ELLENÉBEN

AVAGY GONDOLATOK AZ ERKÖLCS ÉS AZ EMBERI JOGOK VISZONYÁRÓL

Az emberi jogok a nemzetközi jog, és az országok túlnyomó többségében a belső jogrendszer részei. Többségük sajátos jogosultság – alanyi jog –, ami leegyszerűsítve annyit jelent, hogy a jogosultság birtokosa megfelelő jogi fórumhoz fordulhat, amennyiben jogait megsértik. Ugyanakkor aligha kétséges, hogy történetileg, de a jelenben is szorosán és több szempontból kapcsolódnak az erkölcshez, bár ennek tartalmát különbözőképpen ítélik meg jogfilozófusok. A cikk apropóját is egy ilyen állásfoglalás adja. Nemrég jelent meg a folyóirat hasábjain Jürgen Habermas tanulmánya (HABERMAS: *Az emberi jogokkal biztosított legitimitásról*, *Fundamentum*, 1999/4, 53–63.), aki Ingeborg Mausra hivatkozva azt állítja: a modern jog – beleértve a jogosultsággá vált emberi jogokat – elválik az erkölctől. (Érdeemes azonban megjegyezni, hogy Maus más érveket használ, mint Habermas, aki főleg Maus gondolatmenetét alkalmazza.) S noha Habermas antijogpozitivistá beállítottsága következtében ezt az elválást korántsem tartja abszolútnak, úgy gondolom, fontos, hogy tisztázzuk az emberi jogok erkölccsel való egységét és különbözőségét.

Először is elemeznünk kell, melyek az erkölcs és a jog közös és eltérő vonásai. Ennek során meg kell vizsgálnunk, elveszti-e az erkölcs morális jellegét, ha jogi normává vagy jogosultsággá lesz. A problémakörnek egyik integráns része a jogok és kötelezettségek viszonya az erkölcsön és a jogon belül, különös tekintettel az erkölcsi jogokra, amelyek az emberi jogok bázisát képezik. Ezek megválaszolása után pedig fel kell tennünk azt a kérdést is, hogy a jogosultság és a kötelezettség közötti alapvető különbségnek milyen etikai konzekvenciái vannak. Ez az alapvető eltérés elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a jogosultság nem kötelezettség, tehát aki azzal rendelkezik, annak egyaránt lehetősége van jogosultságával élni és nem élni, míg a kötelezettség negatív tilalom formájában is előírja, hogy mi a teendő. Ebből a szempontból alapvető jelentőségű a joggal való élés problémája és annak erkölcsi megítélése.

Habermas vizsgált tanulmánya szerint „a modern jogrendek lényegében véve alanyi jogokból épülnek fel. Ezek a jogok egy-egy jogi személy számára törvényes tereket határolnak be a mindenkori saját prefe-

renciák által vezérelt cselekvéshez. Ezzel a jogosult személyt jól körülírható módon mentesítik a morális parancsok vagy másféle előírások alól. Mindenesetre a jogilag megengedett lépések határai közt senki sincs jogilag kötelezve cselekvésének nyilvános igazolására. Az egyéni szabadságok bevezetésével a modern jog a hagyományos jogrendtől eltérően azt a hobbesi elvet érvényesíti, mely szerint minden megengedett, ami nem kifejezetten tiltott. Ily módon a jog és a morál elválik egymástól. Míg a morál elsősorban azt írja elő nekünk, hogy mi a kötelességünk, a jog struktúrájából a jogosultságok primátusa következik. Míg a morális jogok reciprok kötelességekből erednek, a jogi kötelességek az egyéni szabadságok törvényi korlátozásából vezethetők le. [...] Amíg vissza lehetett nyúlni a vallásos vagy metafizikai alapozottságú természetjoghoz, az időbeliség örvényét, amelybe a pozitív jog került, meg lehetett fékezni a morállal. Eleinte az időbelivé tett pozitív jogot is alárendelték az örök érvényű morális jogoknak – a törvények hierarchiája értelmében –, és ettől kapta iránymutatásának maradandóságát. A pluralista társadalmakban azonban megszűnnek az ilyesfajta integratív világképek és kollektíve kötelező etikák.”

Úgy gondolom, több dologban kétségtelenül igaza van Habermasnak. Így abban is, hogy az erkölcs és a jog egymáshoz való viszonyát történeti aspektusból szemléli. Azzal a következtetésével is egyetértek, mely szerint ez a kapcsolat gyökeresen megváltozott a modern jogfejlődés során. A jog az erkölccsel szemben másodlagos társadalmi alrendszerből autonómmá, viszonylag önállóvá vált. Ennek az átalakulásnak egyik döntő eleme az alanyi jogok – kiemelt helyen az emberi jogok – kialakulása volt. Való igaz, hogy a tiszta – nem jogivá váló – erkölcs mindmáig nem ismeri az alanyi joghoz hasonló erkölcsi normát, mégpedig elsősorban azért nem, mert az erkölcsben nincs hivatalos instancia, nincs olyan intézmény vagy intézményrendszer, amelyhez a normasértés károsultja panaszával fordulhatna. Mindez összefügg azzal, hogy az etika is pluralizálódott, nemcsak több áramlatra tagozódó szekuláris etika jött létre, hanem a valaha egységes keresztény morál is differenciálódott a protestantizmus létrejöttével. Igaza van Habermasnak ab-

ban is, hogy ez az átalakulás jelentős legitimációs konzekvenciákkal járt: míg azelőtt a jogot a – főlényben lévő – etika igazolhatta természetjogi eszközökkel, addig most újfajta legitimációra van szükség.

Ugyanakkor meggyőződésem, hogy e fontos és nem mellőzhető igazságelemek ellenére Habermas jelentős mértékben eltúlozza az erkölcs és a jog egymástól eltérő fejlődését, ezért végkövetkeztetésével – nevezetesen, hogy a jog és a morál elválik egymástól – sem tudok egyetérteni. Habermas egyik fő érve e vitatható tétel megalapozásánál az, hogy a jogban gyökeresen átalakult a jogok és kötelezettségek egymáshoz való viszonya. Míg a középkori jogot – az erkölshöz hasonlóan – a kötelezettségek és a tilalmak dominanciája jellemezte, addig a modern jogot arról lehet felismerni, hogy abban már nem a kötelezettségek és a tilalmak dominálnak, hanem a jogosultságok. Habermas szerint a modern korban is a kötelezettségek és tilalmak dominanciája jellemzi az erkölcsöt, sőt még az úgynevezett morális jogok is reciprok kötelezettségek eredményeként létezhetnek csupán.

Miért tartom eltúlzottnak a fenti szembeállítást? Elsősorban azért, mert az erkölcs és a jog sem a múltban, sem a jelenben nem létezhet a jogok és kötelezettségek bizonyos összhangja nélkül. Az a társadalom ugyanis, melyben csak a jogosultságok érvényesülnek akár erkölcsi, akár jogi vonatkozásban, szinte bizonyosan anarchiába fullad. E társadalom jogrendjéből hiányozna csaknem a teljes büntetőjog, közigazgatási jog vagy pénzügyi jog, hiszen ezek túlnyomórészt kötelezettségeket fogalmazznak meg. Ezért bármennyire is fontos az a Habermas által hangsúlyozott antitotalitárius elv, hogy mindent szabad, ami nem tilos, ez nem feledtetheti azt, hogy még a modern társadalmakban is a jogrend egyik integráns része a kötelezettségek és tilalmak felsorolása, s a hozzájuk fűzött jogi szankciók érvényesítése. Ezért nem tudok egyetérteni Habermasnak azzal a kiinduló tételével, hogy a modern jogrendek lényegében véve alanyi jogokból épülnek fel. Még akkor sem, ha jogosnak és jogpolitikailag igen lényegesnek tartom azt az elvet, hogy a jogrenden belül nagyobb hangsúly essék a jogosultságokra.

Vizsgáljuk meg a habermasi hipotézis másik részét. Vajon igaz-e az, hogy az erkölcs alakulása egy a joggal ellentétes tendenciáról tanúskodik? Igaz-e az, hogy az erkölcs alapvetően nem változott a modernitás létrejöttével: kötelezettség és tilalom-centrikus volt azelőtt és szükségszerűen az marad a jelenben is?

Ha abból indulunk ki, hogy az erkölcsnek mint magatartás-szabályozónak elsődleges és közvetlen feladata arra a morálfilozófiai kérdésre válaszolni, hogy mit tegyünk és mit ne tegyünk, akkor úgy tűnik, hogy minden etika szükségszerűen kötelezettség- és tila-

lom-elvű, mert ezek tartalmazzák – legalábbis általános szinten – a feltett kérdésre a lehetséges válaszokat. Habermas azonban nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy a modern etikai rendszerek változása lényegileg érintette a kötelezettségek és jogok viszonyát. Ha ugyanis megvizsgáljuk, miként jöttek létre az alanyi jogok, csakhamar kiderül, hogy nem Pallas Athéné módjára ugrottak ki teljes fegyverzetben Zeusz agyából, hanem a felvilágosodás bölcséletéből eredeztethetők; pályafutásukat zömmel erkölcsi-politikai követelményként kezdték. Az emberek szabadságát mint erkölcsi értéket azelőtt nem fogadták el a különböző etikák.

Ahhoz, hogy a francia alkotmány létrejöttével az emberi jogok az alaptörvény szerves részévé váljanak vagy Amerikában az első alkotmány-kiegészítésekben elfogadást nyerjenek, alapvető erkölcsi – az Egyesült Államokban vallás erkölcsi – átalakulásra volt szükség, amely arra építette az emberi jogok kötelező erejét, hogy azok morálisan megalapozott, erkölcsi jogok.

Az alanyi jogok beépülése a jogrendszerekbe ugyanakkor jelentősen kihat az erkölcsi jogok további sorsára. Erkölcsi elvek és normák állami szankciók híján nem kényszeríthetők ki. Az alanyi jogok elismerése azonban azzal a következménnyel jár, hogy amennyiben valakinek valamely emberi jogát – etikailag értsd: erkölcsi jogát – megsértik, akkor bírósághoz fordulhat. A jog emberi joggá változásával nem elszakad az erkölcsőtől, hanem egy bizonyos értelemben az új szférákba emeli az erkölcsöt.

Habermas állításával szemben azzal, hogy az etika fejlődése során fokozatosan felismerték a morális jogok szerepét, elsősorban az Egyesült Államokban megjelent egy olyan irányzat, amely nemcsak az erkölcsi jogok szerepét hangsúlyozza az etikán belül, hanem ezeket az erkölcsi kötelezettségekhez képest elsődlegesnek tekinti.

Ezen az alapon kérdőjelezhető meg Habermasnak az az állítása, hogy csak a morális jogok következnek reciprok kötelezettségekből, de a jogon belüli jogosultságok már nem. A valóságban – amint erre Gewirth rámutatott – a kötelezettségek vonatkozásában a reciprocitás egyaránt jellemzi az erkölcsi és a jogi jogosultságokat. Az emberi jogok érvényesülésének ugyanis feltétele, hogy az állam, de az állam többi polgára is tűrje ezeknek az emberi jogoknak a realizálását, a tűrés pedig minden kétséget kizáróan kötelezettség.

A továbbiakban Habermasnak arra a gondolatára szeretnék kitérni, melyben a jog és az erkölcs szembeállítását arra építi, hogy a jogok lehetőséget adnak az embernek a saját preferenciája által vezérelt cselekvéshez, ezzel pedig mentesítik a morális parancsok

vagy másfajta előírások alól. Ez az a szféra, amelyben minden megengedett, ami nem kifejezetten tiltott. Habermas szerint ha valaki ebben a szférában cselekszik valamit, akkor arra a morál előírásai nem vonatkoznak, azaz ez a szféra morálisan semleges, nem értékelhető terület. De valóban így van-e ez?

Első megközelítésben induljunk ki abból, hogy a jogosultság azért jogosultság, mert semmiféle morális előírás nem ösztönöz arra senkit sem, hogy a lehetőséggel éljen. Következésképpen morálisan nincs különbség a között, hogy valaki él-e emberi jogaival, vagy sem. Ez azonban nézetem szerint vitatható megközelítés, amely mögött egy olyan megkérdőjelezhető premissza áll, hogy erkölcsi tartalma csak annak a cselekedetnek van, amelyet egy erkölcsi kötelesség jegyében teszünk. Ezt két okból tartom vitathatónak. Az egyik szerint az erkölcsi jog kategóriája mint olyan, azért lett „kitalálva”, mert erkölcsileg nem közömbös, hogy az erkölcsi kötelezettségek sokasága mellett vannak-e ellensúlyként olyan erkölcsi jogok, amelyek helyrebillentik a mérleget. Ebből következően az erkölcsi jognak önmagában is van bizonyos erkölcsi tartalma, azaz az erkölcsi jogok világa nem egy erkölcsileg közömbös vagy semleges szféra.

Másrészt annak ellenére, hogy ha valaki nem él emberi jogaival, akkor sem követ el semmiféle erkölcsi bűnt, a társadalom szempontjából rendkívül fontos, hogy legalább az emberek nagyobb része gyakorolja politikai szabadságjogait. Ebben a vonatkozásban feltétlenül érvényes az a tétel, hogy nincs modern demokrácia az emberi jogok széles körű érvényesülése nélkül. A modern demokráciák pluralizmusa csak akkor érvényesülhet, ha az emberek meghatározott része hajlandó például pártokat alapítani és azokat működtetni. Még komolyabb etikai következményekkel jár a választójog gyakorlása. Erre a jogosultságra is az jellemző, hogy – a legtöbb országban legalábbis – nem kötelezettség, következésképpen aki nem járul az urnához, nem követ el etikai bűnt vagy vétséget. Mégis beláthatatlan következményei

lennének annak, ha az állampolgárok többsége nem menne el szavazni, hiszen ezzel a demokratikus közélet lehetetlenné válna.

Alapvetően egyetértek Heller Ágnessel, aki *Morál-filozófiájában* (Cserépfalvi, 1996, 174.) megállapítja, hogy az ókori városállamokban a polgárság nem jog, hanem állapot és kiváltság, ezzel szemben ma a polgári morál passzív is lehet, önmagában nem von maga után semmiféle kötelezettséget vagy felelősséget. Itt azonban Heller nem fejezi be, hanem azt vizsgálja, hogyan viszonyul ehhez a passzív lehetőséghez az a „tisztességes polgár”, aki egy magasabb rendű morál követelményének eleget tesz. Ennek során megállapítja: „A jó polgár úgy értelmezi jogait, mint felelősséget, ennek következtében a polgárjoggal járó felelősséget vállalni kell. Csak a jó polgár értelmezi jogait kötelességként.”

Az emberi jogokkal való élés még egy etikai összefüggésére szeretném felhívni a figyelmet. Az emberi jogok még a demokráciákban is az államhatalom korlátaiként jelennek meg. A politikai hatalom ellenőrzése és korlátok közé szorítása számos esetben civil kurázsit igényel. Azt, hogy az emberek ne alattvalóként viselkedjenek, hanem annak tudatában, hogy az állam van őértük, nem pedig fordítva. A civil kurázsiban azonban etikai tartalmú kategória, amely bátorságot és más fontos erkölcsi tulajdonságokat igényel.

Úgy gondolom, a fentiekben sikerült kifejtennem azt az álláspontot, amely nem helyesli a morál és jog habermasi szétválasztását. Ennek a cáfolatnak nemcsak elvont elméleti jelentősége van, hanem bizonyos fokig gyakorlati is. Az emberi jogok moralitását azért is érdemes hangsúlyozni, mert azok az erkölcsi elvek, amelyekkel az emberek zöme egyetért, elősegítik az emberi jogokkal való azonosulást. Ezen még az sem változtat lényegileg, hogy egyes emberi jogoknak vannak erkölcsileg vitatható olvasatai. Az egyes jogok értelmezése körüli vita pedig hozzájárul az emberi jogok egyik fő funkciójához: az emberi lét humanizálásához.